

על חקר הנאציזם

נושאים ובעיות בחקר השואה

זדה מאור

לאחרונה נידונה בעיתונות (מוסף "דיוקן", **מקור ראשון**, ספטמבר 1998) השאלה, מדוע לא זוכה ספרות העוסקת בשואה - סיפורת, עדויות ניצולים ומחקר, להד ציבורי בארץ לה זוכה ספרות זו בגרמניה (וארצות ארופאיות אחרות) וארצות הברית. לתחום זה היתה עדנה מסוימת בארץ בתחילת שנות ה-60 בעקבות משפט אייכמן, ובשנות ה-80 בעקבות פירסום יצירות בני הדור השני - "עיין ערך אהבה" של גרוסמן, האלבום "אפר ואבק" של פוליקר וגלעד, "שואה" של לנצמן ופוסטק ועוד, אך נידמה שהיום הוא איננו עומד עוד במרכז השיח והעניין הציבורי.

בסקירה זו לא ננסה לענות על שאלה חשובה זו, אלא לתרום לשינויי המצב. אנסה להציע כאן לקוראים תמצית קצרצרה של המחקר בנושא, תוך התייחסות למספר ספרים חשובים שיצאו לאור בעשרים השנים האחרונות. כפי שאנסה להראות, תחום זה עוסק בשאלות היסוד של ההיסטוריה, ואולי בשאלות היסוד של החיים האנושיים: זיכרון ועיצוב הזיכרון, ספקנות וודאות, סיבתיות ומקרויות, רשע ובאנליות, ערך היחיד וכפיפותו לחברה. מתודות היסטוריוגרפיות מפתיעות ומרשימות הוכנסו למערכה בכדי להפוך על פניה שוב ושוב את תמונת העולם שהייתה מקובלת.

הסקירה תחרוז מספר ספרים, שהספר יהווה כותרת להצגת הדברים.

א. ויכוח ההיסטוריונים

- ❖ קובץ יד ושם, י"ט (תשמ"ט), עמ' 1-111.
- ❖ ריצ'רד ג' אוונס, **בצילו של היטלר**, עם-עובד, תל-אביב 1989.

ראשית ניגע בשאלה הבסיסית ביותר: האם ניתן והאם ראוי להגיע להבנה היסטורית (או בניסוח שונה מעט: להיסטוריוזציה) של השואה? האם הנסיון לחתור להבנת מה שארע, לא תוביל בהכרח ל"הבנת" מעשי היחיד הרוצח?

הבנה היסטורית של השואה מזקיקה אותנו להשוואת השמדת העם היהודי למעשי רצח-המונים אחרים (כגון אלו של סטלין), ואת המשטר הנאצי למשטרים פאשיסטים או טוטאליטאריים אחרים, ובכך, אולי מטשטשים את יחודה. אכן, רבים מהמחקרים ההיסטוריים של השואה שימשו להצדקה מלאה או יחסית של העם הגרמני שבעורף, אנשי הבירוקרטיה (כמו אייכמן), הצבא וכדו'.

משהצטברו ניתוחים רבים כאלו, התחולל בשנות ה-80 בגרמניה "ויכוח ההיסטוריונים", שהתפרסם מעל דפי העיתונים החשובים שם והשתתפו בו חשובי ההיסטוריונים וכן הוגים ואישי ציבור אחרים. אם אנסה לתמצת את השתלשלות העניינים, הרי שהוויכוח נוצר עקב שילוב הנסיונות הדיפלומטיים להחזיר את גרמניה למרכז ההשפעה באירופה, בצד עמדות של היסטוריונים שהשתמשו במחקריהם בכדי להגן על העם הגרמני במלחמת העולם השנייה.

הדובר הבולט היה ההיסטוריון ארנסט נולטה, שמחקרו התמקד בראיית הנאציזם כפן אחד של משטר פאשיסטי, ויותר מאוחר ערך השוואות בין המשטר הנאצי והסובייטי כמשטרים טוטאליטאריים. נולטה הציג את גרמניה כמי שנאבקה בשטן הסובייטי, וטען שאילו שאר מעצמות המערב היו תומכות בגרמניה במקום להכריז עליה מלחמה היו נמנעים אימי המשטר הסובייטי וגם ההקצנה שהתחוללה במשטר הנאצי לא הייתה מתחוללת.

רוב המשתתפים בוויכוח (ובראשם ההיסטוריון הגרמני מרטין ברושט והישראלי שאול פרידלנדר) הסכימו כי לא ניתן להימנע מהיסטוריוזציה של השואה, אך חלקם הגדול תקף את נולטה על ההשוואות הלא מסוייגות ועל השמוש הפוליטי במסקנות מחקרים, שמוש שלעתים הוציא עובדות מהקשרן. מנקודת מבטי, היסטוריון העוסק בנושא זה נבחן לא רק ביכולתו לחשוף מסמכים ולפענחם, ולהציג הקשר היסטורי מרענן ומשמעותי, אלא ביכולתו לעמוד על ההשלכות המוסריות של גילוייו.

ב. חקר הנאציזם - שאלות מרכזיות

Ian Kershaw, *The Nazi Dictatorship*, third edition, Edward ❖
Arnold, GB, 1993

❖ שאול פרידלנדר, "מאנטישמיות להשמדה: מחקר היסטוריוגרפי על
המדיניות הנאצית כלפי היהודים ותרגיל באינטרפרטציה", **יד ושם - קובץ
מחקרים**, ט"ז (תשמ"ב), עמ' 1-40.

המיוחד בשדה של חקר השואה, הוא שכמעט כל עובדה או הנחה שנראית לנו מובנת
מאליה, הועמדה בספק, תוך הישענות על חומר מחקרי ההולך ונחשף. סיפרו של
קראו מהווה מעט המחזיק את המרובה: הוא מסכם את הסוגיות השונות השנויות
במחלוקת, כאשר לכל סוגיה מוקדש פרק. המאמר של פרידלנדר כולל סקירה קצרה
ודיון קונקרטי בסוגיה מרכזית.

באופן כללי, ניתן להציג את ההתלבטויות הבאות:

1. אינטנציונאליזם או פונקציונאליזם: האם השמדת יהודי אירופה היא מהלך שתוכנן
מראש והתקדם צעד אחר צעד, לפי קווים אידאולוגיים נוקשים, או שהוא "התגלגל"
כתוצאה מהנסיבות, ללא תוכנית מוכתבת מראש? להלן נרחיב מעט על מחלוקת
חשובה זו.

2. מה ההקשר שבו יש לשים את השמדת היהודים?

דרכה המיוחדת של גרמניה - מדינה שנוצרה מכוח החרב של ביסמארק, ללא מסורת
דמוקרטית, שלאנטישמיות ולגזענות אחיזה חזקה בשדרות רחבות בתוכה. הקשר זה
מחייב אותנו להשוות את הנאציזם למפלגות האנטישמיות בסוף המאה ה-19. בכיוון
זה הלכו א' ג' פ' טיילור וג'ורג' מוסה.

העמדת המדינה מעל הפרט, ראיית הפרט כאמצעי בלבד - אם זהו ההקשר אזי יש
להשוות את הנאציזם לפאשיזם האיטלקי - בכיוון זה הלך ארנסט נולטה.

כוחה של הבירוקרטיה, המצליחה להסתיר את כבוד האדם בצד תפיסה טוטאליטארית
הדוגלת בשליטה מוחלטת של השלטון בכל האנשים, כל הזמן. לפי הקשר זה יש
להשוות את הנאציזם לבולשיביזם. בכיוון זה הלכו ראול הילברג וחנה ארנדט.

החולי של המודרניות: הפוזיטיביזם שמתעלם מ"הנשמה היתרה" של האדם; תפיסות הדרוויניזם החברתי, שרואה את התקדמות החברה ב"ברירה טבעית" המפילה את החלשים; הוגים שדגלו ב"הנדסה חברתית" לטיוב החברה, תפיסת "התנוונות", המקשרת התנהגות א-סוציאלית ופיגור חברתי לפגמים גנטיים - הם ההקשר המאפשר השמדת עם שתואר כמזיק בלשון ביולוגית. לפי הקשר זה, השמדת היהודים שרשה ברציחת חולי נפש עוד בשנות ה-30. מעבר לכך, יש כאן כתב אשמה למערב כולו. בכיוון זה הלכו אסכולת פרנקפורט וזיגמונט באומן. במאמר זה ובכתביו האחרים שוקל פרידלנדר את מערכות ההקשר השונות ומציע כיצד ניתן לשלבם.

ג. מתודות והשלכותיהן

- ❖ שאול פרידלנדר, **גרמניה הנאצית והיהודים - שנות הרדיפות 1933-1939**, עם עובד, תל-אביב 1997.
- ❖ דניאל גולדהגן, **תליינים מרצון בשירות היטלר - גרמנים רגילים והשואה**, ידיעות אחרונות, תל-אביב תשנ"ח.

חקר העבר מתפתח לא רק בעזרת פנייה לפרשיות עלומות שעדיין לא נחקרו וחשיפת תעודות ומסמכים חדשים, אלא גם בעזרת הצבת גישות חדשות, שממקדות את החוקר בחיפוש. לגבי השואה יצרו גישות שונות תמונות השונות זו מזו באופן ניכר. ב"ויכוח ההיסטוריונים" היו מי שטענו שהרצון לשינוי התמונה הוא שהוליד את השמוש במתודה מסוימת, אך ברור שלגבי חוקרים רבים לא ניתן לומר כן.

נפתח בויכוח שהוזכר לעיל בין אינטנציונאליסטים לפונקציונאליסטים.

העמדה הראשונה רווחה בקרב רוב החוקרים עד שנות ה-70. בגירסתה החריפה היא שיקפה גישה דטרמינסטית להיסטוריה, לפחות למאורעות אדירים כמו מלחמת העולם השנייה. "מייך קמפף", ספרו של היטלר שנכתב בשנות ה-20, משקף לפי גישה זו את הרעיונות שיתוו את תהליך ההשמדה; ההשמדה ה"תעשייתית" של היהודים היא השיא האיום בתהליך של סימון, תיחום, הזרה, גירוש, והריגה, שבבסיסן האנטישמיות שרווחה בגרמניה; צורת המשטר והשאיפה למלחמה כוללת מושרשות בתפיסות מימי ביסמארק, מאחד גרמניה והתיסכול מההשפלה לאחר ההפסד במלחמת העולם הראשונה.

העמדה השניה יוצאת מתוך הסתכלות קונטינגנטית על העבר: ההיסטוריה נוצרת מתוך הצטברות של מקרים, של החלטות של אנשים בעלי בחירה. גישה עקרונית זו, בשילוב עם הסתכלות המתמקדת במבנים פוליטיים ומערכות חברתיות ומערכת היחסים ביניהם, הוליקה היסטוריונים לחלוק מכל וכל על הטיעונים שהועלו לעיל.

ראשית, נטען כי לא היתה כלל תכנית להשמדה הסופית. נכון לעכשיו, לא נמצאה הוראה בכתב לביצוע "הפיתרון הסופי". עמדת הנאצים לא הוכתבה על ידי שנאת היהודים (מחקרים גילו כי הפופולאריות של האנטישמיות **ירדה** בגרמניה בשנות ה-30!), אלא על ידי רצון לנצחון. עקב צירוף מקרים מסוים, השמדת היהודים השתלבה ברצון זה (כמו פיתרון הבעיה הדמוגרפית שיצרו היהודים בפולין). במקרים בהם לא היתה תועלת בהשמדת היהודים, כמו בכבוש הנאצי בתוניס - לא נפגעו יהודים בגופם.

חלק מהחוקרים באסכולה זו העלו את תיאוריית ה"דיקטטור החלש": על סמך מסמכים שנחשפו, טענו שהשלטון הנאצי היה בנוי על מספר מוקדי כוח (כגון: הצבא, ה-ס.ס., הגסטאפו, התעשיינים), והתנהלות הרייך נקבעה על סמך שיקול הכוחות שהפעילו גורמים אלו. היטלר עצמו היה אדם נעדר כוח הכרעה, וההכרעות המרכזיות לא נקבעו על ידו.

אם עמדתו של היטלר היתה נעדרת השפעה, ולא ניתנה פקודה לגיבוש ובצוע הפיתרון הסופי, מה היה התהליך שהוביל לאושוויץ? לפי גישה זו היתה זו "הקצנה מצטברת": היטלר ומנהיגים אחרים שידרו אורח אנטי-יהודית חריפה, והתחרות בין מוקדי הכוח השונים גרמה לכך שהפיתרון שהתגבש היה הקיצוני ביותר (זאת בנוסף להקצנה שהתחוללה כתוצאה מארועי המלחמה, כאמור לעיל).

על רקע זה, ניתן להבין מדוע ספרו של גולדהגן עורר שערורייה כה גדולה בארה"ב, ובעיקר בגרמניה: אחר תקופה ארוכה שמחקרים עם אוריינטציה פונקציונאלית שלטו בכיפה, חזר גולדהגן והדגיש את האנטישמיות בגרמניה ואת הקשר שלה להתממשות ה"פיתרון הסופי". אין פלא, שהוא הואשם בחוסר אובייקטיביות (לטעמי - במידה מסוימת של צדק). עם זאת, לעניות דעתי, הקורא הרוצה לקבל הצגה שקולה ומאוזנת למחלוקת זו, ידרש לספרו של פרידלנדר דווקא.

ספרו של גולדהגן נוגע גם לסוגיה מתודית אחרת. בעקבות אסכולת ה"אנל" הצרפתית, מתמקדים מחקרים היסטוריים רבים בשנים האחרונות ב-"היסטוריה של חיי היום-יום". הווי אומר: לא במערכות השלטון והאליטות, אלא בחיי האדם הפשוט, בקהילה מסוימת. מחקרים שונים התפרסמו בנושא זה גם לגבי גרמניה הנאצית, תוך בדיקת קהילה מסוימת מסוף שנות ה-20 ועד אמצע שנות הארבעים.

אנסה לסכם את הטיעונים (הגלויים או הסמויים) של רוב המחקרים: המחקרים הצביעו על התנגדות לנאציזם, שלא היתה גלויה והירואית אלא שקטה: לעג על סמלים וטקסים נאציים, ביטויים אמנותיים שונים, שיחות בתי-מרזח וכדומה. האנטישמיות אינה מופיעה כהלך חשיבה או התבטאות רווח. בוודאי שלא שימש כגורם משיכה לנאציזם. אין צורך להרבות במילים על ההשלכה האפולוגטית האפשרית של תוצאות מחקרים אלו. האם הגרמנים היו אף הם קרבנות של המשטר הנאצי? גולדהגן טוען בנחרצות שלא, ומביא עדויות להתקבלות האנטישמיות בשכבות רחבות. גם וויכוח זה ודאי רחוק מסיום: מיפוי מלא של חיי היום-יום במשטר הנאצי באזורי גרמניה רחוק מהשלמה, כך שהתמונה המלאה אינה ידועה לנו.

ד. שאלות של מוסר והכרה:

- ❖ Christopher R. Browning, *Ordinary men - Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*, Harper, 1992.
- ❖ Saul Friedlander (edi.), *Probing the Limits of Representation*, Harvard University Press, 1992.

הבנת היתכנותה של השמדת העם באמצעים היסטוריוגרפיים אינה מחייבת שלילת התביעה המוסרית, להיפך, היא עשויה למקד תביעה זו. האם האשמה תלויה בחינוך אנטישמי שיטתי? האם ב"אופי גרמני"? או אולי בתנאי מלחמה? היסטוריונים שניסו לענות על שאלה זו נזקקו לעתים קרובות לתאוריות שהציעו סוציולוגים, פסיכולוגים ואף פילוסופים.

קובץ המאמרים שערך פרידלנדר כולל מפגש של חקר הנאציזם והשוואה עם דיסציפלינות אחרות: סוציולוגיה, פילוסופיה והיסטוריוסופיה. חלק מהמאמרים מצביעים על הקשרים תיאורטיים להבנת התאפשרות ההשמדה.

ספרו של בראונינג אינו עוסק בתיאוריות, אלא במעקב אחר התהליכים הפסיכולוגיים שעוברים אנשים שעתידים להשתתף בהשמדה. מדובר בכוח שייעודו המקורי היה פעולות שיטור בתוך גרמניה ומתגלגל לחזית הפולנית, עד שהוא מסופח לפלוגה

המשמיה יהודים. בראונינג עוקב אחר הכוח (בעזרת עדויות שנתנו לאחר המלחמה) ומדגים את תהליך הברוטאליזציה והקהיית החושים ההדרגתית. לפי מחקרו, לא אופי פסיכולוגי מוליד את הנכונות להשמדה, אלא תהליך הדרגתי ואיטי, שאירת המלחמה מעצבת.

בקובץ המאמרים מופיע גם וויכוח חשוב בנושא היסטוריוסופי, עם השלכות נרחבות ביותר. תאוריות פוסטמודרניות, שמייצגן בקובץ הוא היידן וויט, רואות בהיסטוריה "סיפור", שאין לנו יכולת להגיע לרובד האובייקטיבי שלו. ישום רעיון זה לגבי השואה מעמיד את וויט במקום בעייתי, בקרבה רבה למכחישי השואה. ההיסטוריון הדגול קרלו גינצבורג טוען כי דווקא השואה היא הפירכה לכל תפיסה סובייקטיבית של ההיסטוריה.

אני מקווה כי סקירה זו, הכוללת רק ספרים בודדים מתוך מגוון רחב הרבה יותר, תביא את הקורא לנסות, לפחות בטעימה, להכיר את ההתחבטויות בנושא. כמדומני שהשאלות המועלות כאן יש השלכות עקרוניות, מחקריות וחינוכיות רבות וחשובות.